

P r i k a z i i o s v r t i

II. ZNANSTVENI SKUPŃ NJEMAČKIH, SRPSKIH I HRVATSKIH POVJESNIČARA I TEOLOGA

Sredinom 80-ih godina do pred sam početak rata u Hrvatskoj, a potom i u Bosni i Hercegovini ekumenski odnosi između Srpske pravoslavne crkve (ubuduće: SPC) i Katoličke crkve dospjeli su na stanovit način u slijepu ulicu. Tek eskalacijom sile od strane srpskih pobunjenika u Hrvatskoj dolazi i do dugo očekivanog sastanka na vrhu između patrijarha Pavla i Kardinala Kuharića. Od tog susreta u svibnju 1991. godine u Sremskim Karlovcima do danas dogodilo se - (na žalost) sukladno stravičnosti stradanja za vrijeme spomenutih ratova - više ekumenskih susreta na istoj i sličnoj razini kao i nekoliko drugih projekata,¹ uglavnom na inicijativu međunarodnih ekumenskih udruženja i inicijativâ ili pak zapadnih katoličkih lokalnih crkvenih dostojanstvenika.

1. KRATKA POVIJEST PROJEKTA

Jedan od tih projekata jesu i neslužbeni razgovori srpskih i hrvatskih povjesničara i teologa pod pokroviteljstvom Njemačke biskupske konferencije. Naime, na inicijativu biskupa Hildesheima i (iznova izabranog) predsjednika Komisije biskupskih konferencija Europske unije Josefa Homeyera došlo je tokom 1993. godine do dva susreta bačkog episkopa Irineja Bulovića i (nedavno preminuloga) šibenskog biskupa Srečka Badurine, s pratnjama.

Već kod prvog susreta u Mađarskoj u Pečuhu 6. i 7. srpnja obe strane bile su suglasne kako postoji potreba, a istodobno je

---

¹ Vidi opširnu studiju: Jure Zečević, *Ekumenska i dijaloška otvorenost Crkve u Hrvata*, u: Frano Prcela (priredio), *Dijalog. Na putu do istine i vjere* (zbornik u čast Augustina Pavlovića OP) = *Dialog, Auf dem Weg zur Wahrheit und zum Glauben* (Fs Augustin Pavlović), Zagreb - Mainz 1996, str. 289-308.

izražena i načelna spremnost da se Crkve aktivnije uključe u diskusije, štoviše, procese interpretiranja određenih povijesnih događanja posebice iz bliže povijesti i konačno samih uzroka, povoda i tijeka trenutnih ratnih sukoba, u koje su i Crkve na ovaj ili na onaj način upletene.² A na proširenom sastanku 8. i 9. listopada u Hildesheimu zaključeno je da pravoslavna i katolička strana formiraju skupinu stručnjaka za specifično crkveno-povijesna i društveno-povijesna pitanja koji bi raspravljali o spornim historiografskim tematikama, s ciljem davanja doprinosa Crkava pri uspostavljanju normalizacije međucrkvjenih, a i međunacionalnih odnosa konačnog uspostavljanja mira, a uz asistenciju i moderaciju njemačkih povjesničara i teologa, kao treće, neutralne strane.³

Naredne 1994. godine na savjetovanju u Freisingu⁴ prešlo se na konkretiziranje projekta utoliko što se pritom uspjela dogovoriti tematika i sam program prvog skupa. Pritom je također došlo do proširivanja okvira utoliko što je odlučeno da se u ovaj doduše prvenstveno zamišljen kao međucrkvjeni znanstveni projekt (i tematski izričito definiran historiografskom okosnicom) pozove i treća nacionalna, odnosno vjerska skupina, muslimanska strana. Tako je prvi znanstveni skup održan u Freisingu od 5. do 9. travnja 1995. godine na temu: "Odnosi Crkve (religije) i države kod Hrvata, Srba i Muslimana."⁵ Međutim, susretu se muslimanska strana ipak nije odazvala navodeći kao razlog svoga izbjivanja između ostalog i to kako ne može prihvatiti za sugovornike neke članove srpske delegacije.⁶

---

² Na sastanku u Pečuhu u hrvatskoj delegaciji bio je još i dr. Antun Škvorčević. Usp. Antun Škvorčević, *Katolička crkva u Hrvata i ekumenizam*, u: Bogoslovska smotra 65 (1995), 3-4, str. 513-540.

³ Na konferenciji sa srpske strane bili su još nazočni: episkop Danilo Krstić i jeromonah Andrej Cilerdić, a s hrvatske biskup Marin Srakić, dr. Mile Bogović i dr. Antun Škvorčević; dočim je njemačka strana bila zastupljena trojicom biskupa Josef Homeyer, Franz Kamphaus i Leo Nowak, te stručnim savjetnicima dr. Edgar Hösch i dr. Gerhard Albert. Usp. isto.

⁴ Susretu je sa srpske strane bio nazočan dr. Predarag Puzović (Beograd), a s hrvatske strane dr. Mile Bogović (Rijeka) i dr. Mirko Valentić (Zagreb).

⁵ Radovi skupa su publicirani, i to na njemačkom jeziku: Thomas Bremer (Hrsg.), *Religion und Nation im Krieg auf dem Balkan. Beiträge des Treffens deutscher, kroatischer und serbischer Wissenschaftler vom 5. bis 9. April in Freising* (=Wissenschaftliche Arbeitsgruppe für weltkirchliche Aufgaben der Deutschen Bischofskonferenz, Projekte Bd. 2), Bonn 1996.

⁶ Izvješće o skupu, vidi: Mile Bogović, *Odnosi Crkve (religije) i države kod Hrvata, Srba i Muslimana. Znanstveni skup njemačkih, hrvatskih i srpskih povjesničara u Freisingu*, u: Riječki teološki časopis 3 (1995) 2, str. 310-321.

2. "ULOGA VJERSKIH ZAJEDNICA U PLURALISTIČKIM DRUŠTVIMA EUROPE: POVIJESNA ISKUSTVA I UREDBENO-POLITIČKE PERSPEKTIVE"

Ovogodišnji radni susret, koji je održan na sjeveru Njemačke, u mjestu Vlotho ("Gesamteuropäisches Studienwerk e.V.") kod Hannovera, imao je za okvirnu temu: Uloga vjerskih zajednica u pluralističkim društvima Europe: povijesna iskustva i uredbeno-političke perspektive."

Kao i prethodne godine svaka je strana bila zastupljena sa po pet stručnjaka: Srpsku delegaciju su zastupali: dr. Milorad Ekmečić, dr. Dimitrije Kalezić, dr. Predrag Puzović, dr. Slavenko Terzić i dr. Mihajlo Vojvodić. Svi članovi dolaze iz Beograda i osim posljednjeg navedenog bili su nazočni i na prošlogodišnjem skupu.⁷ Katolička odnosno hrvatska delegacija ove je godine nastupila u još promjenjenijem sastavu. Uz prošlogodišnje sudionike; dr. Jure Krišto (Zagreb) i dr. Jure Zečević (Zagreb),⁸ ove godine su hrvatsku stranu još zastupili mr. Antun Čečatka (Đakovo), dr. Zvonimir Kurečić (Zagreb) i Frano Prcela OP (Düsseldorf), koji je inače prethodne godine bio službeni prevoditelj skupa. Ispred Njemačke biskupske konferencije njemačku delegaciju su sačinjavali: dr. Thomas Bremer (Berlin) - koordinator ovog projekta, zatim dr. Edgar Hösch (München), dr. Manfred Knapp (Hamburg) i dr. Heinz-Günther Stobbe (Siegen/Münster). Uz navedene na skupu je bio nazočan kao peti član njemačke delegacije Ulrich Pöner, te Helmut Wiesman, obadvojica iz Bonna ispred odjela "Zentralstelle Weltkirche" Njemačke biskupske konferencije, odjel koji se nesebično i angažirano zauzima i financira ovaj međucrkveni znanstveni projekt. Službeni prevoditelj skupa bio je Nenad Stefanov (Frankfurt). U središtu razmatranja stajala su tri referata.

2.1. "Reaktiviranje međunarodnog sustava zaštite manjina: mađarska iskustva i inicijative"

Prvo predavanje održao je dr. László Szarka iz Budimpešte: "Reaktiviranje međunarodnog sustava zaštite manjina: mađarska iskustva i inicijative". Referent je ovu temu pokušao predstaviti u kontekstu "mađarizacije" i asimiliranja manjina u Mađarskoj u drugoj polovici XIX. stoljeća, što je imalo za posljedicu da se mađarska nakon raspada Habsburške Monarhije, odnosno nakon I. svjetskog rata morala odreći velikog dijela svojega prijašnjeg državnog teritorija; poučena tim iskustvom nakon pada "željezne zavjese" i nestankom "bratskih socijalističkih sustava" Mađarska je

⁷ Prošle godine bio je nazočan dr. Vasilije Krestić (Beograd).

⁸ Na susretu su s hrvatske strane sudjelovali još dr. Srećko Džaja (München), dr. Mile Bogović (rijeka) i inž. Vladimir Žerjavić (Zagreb.).

sustavnije i pozitivnije pristupila rješavanju statusa manjina u svojoj zemlji. Zasiurno je čitav proces bio opet uvjetovan činjenicom da Mađarska i sama ima u gotovo svim susjednim zemljama velik broj predstavnika svoje nacionalne skupine.

Potaknuta navedenim Mađarska je vlada pokušala i stvorila možda najliberalnije ustavno-pravne pozicije za manjine u svojoj državi, kako bi ujedno susjedima pružila dobar primjer odnošenja i prema njihovoj, mađarskoj manjini. Tako je Mađarska u međuvremenu uspjela sklopiti bilateralne sporazume o manjinama sa svim susjednim zemljama osim s Austrijom i Srbijom, odnosno Saveznom Republikom Jugoslavijom. Predavanje je doduše naišlo na odobravanje nazočnih delegacija, no s primjedbom kako je riječ gotovo o idelanom slovu zakona, koje će teško moći zaživjeti.

Srpska je strana u diskusiji upućivala na trenutnu tzv. "novu konzervativnu epohu" u svijetu unatoč većem broju projekata (npr. europskoga) ujedinjavanja i sl., koji su opet - prema njihovu mišljenju - projekti tzv. "katoličke i protestantske Europe", pri čemu pravoslavlje nije i aktivno uključeno, odnosno za njega nije ni zamišljeno da preuzme značajniju ulogu. U svemu tome pitanje manjina je izolirana tematika "eurotehnokrata" i inih koji premalo pažnje posvećuju tradiciji i prošlosti pojedine manjine - bile su primjedbe posebice srpske delegacije.

S druge pak strane, hrvatska je delegacija upućivala na činjenicu da je mađarsko zakonodavstvo premalo uzimalo u obzir i obveze manjina - barem se takav dojam stekao prema izlaganju referata - kao da mnjine samo nešto trebaju zakonodavstvom dobiti, a da pritom nisu dužne same pridonositi zajednici, odnosno preuzimati obveze prema (većinskoj) zajednici, odnosno državi u kojoj žive.

Navedeno jasno pokazuje kako su obje delegacije usmjerile raspravu u "lokalnom smjeru", ne samo na predratni aktualni problem srpske manjine i njezina statusa u Hrvatskoj, nego i na pitanja drugih manjina u novonastalim državama na južnoslavenskim prostorima.

2.2. *"Pluralna društva iz pravoslavne perspektive"*

Zatim je pravoslavni episkop Wroclawa Jeremiasz (Poljska pravoslavna crkva) neuobičajenom otvorenošću referirao na temu "Pluralna društva iz pravoslavne perspektive". No, treba pripomenuti kako referent zbog nedostatnog vremena - što je sam spomenuo - nije bio u mogućnosti posvetiti se sustavnijem izlaganju tako da se dogodilo referiranje u prigodničarskom stilu. U tom smislu predavanje je više odisalo pogođenošću ; primjerice utoliko što je episkop znao imenovati probleme pravoslavlja s (katoličkim?)

Zapadom, ne pokazujući istodobno jednaku širinu za (eventualne) probleme koje druga strana ima s pravoslavljem

Za referenta su svakako pluralna društva danas stvarnost Zapadne Europe i Sjeverne Amerike koja se ne može poreći, ali ta "društvena pluralnost" nije baš najzrelija u odnosima prema pravoslavnim i islamskim čimbenicima i njihovim tradicijama u vlastitim redovima, zamijetio je episkop, dodajući kako su glavni društveno-pluralni problemi europskog Istoka (tj. pravoslavnog svijeta) sekularizacija i mnogovrsne sekte. Istodobno je episkop dao do znanja kako pripadnost jednoj naciji i državi ima svoju biblijsku osnovu, no kršćanska eshatološka nada u ostvarenje "novog Jeruzalema" značit će ujedno i kraj nacionalnih država.

Nadalje, za referenta je razaranje Bizanta ujedno imalo za posljedicu gubljenje dimenzije univerzalnosti, i to ne samo političke, budući da je Bizant - prema episkopovu mišljenju - značio i bio živi simbol jedinstva Crkava. Sukladno tome zaključuje kako je raspad Bizanta značio ne samo povod za nastanak nacionalnih država, nego je izazvao i crkvenu razjedinjenost.

Na pitanje koliko su pritom crkveno-pravoslavne denominacije bile svojevrsni motori ne samo političkog osamostaljenja pojedinih naroda nego i njihove "crkvene nacionalizacije", referent je pak diplomatskim smiješkom izbjegao odgovor. Istodobno episkop je bez skanjivanja na kraju svojeg izlaganja nedvosmisleno zaključio kako su perspektive pluralnog društva između ostalog "deetnizacija nacionalnih država" i stavljanje čovjeka u središte pri konstituiranju pluralnih društava. Na pitanje što bi pravoslavne crkve u tom kontekstu "deetnizacije države" mogle i trebale povući kao eklezijalnu konsekvenciju ("denacionalizacija Crkve!") opet je episkop izbjegao konkretniji odgovor, ne zaboravljajući istodobno dati do znanja kako je novo ("europsko"?!) vrijeme neprijateljski raspoloženo prema pravoslavcima, što sve više ugrožava pravoslavlje (prozelitizam).

Zanimljivo je u tom kontekstu spomenuti kako se srpski teolozi (Kalezić i Puzović) - ne samo u kontekstu ove diskusije - nisu uopće aktivno uključili u raspravu, puštajući da i o ovoj temi glavnu riječ opet vode povjesničari, tj. akademičari.

2.3. "Fundamentalizam i pluralno društvo"

Zaključno predavanje održao je dr. Heinz-Günther Stobbe na temu "Fundamentalizam i pluralno društvo". Referent je u formi teza pokušao predočiti kako etimologiju samog pojma fundamentalizma tako i vrste fundamentalizama i njihovo očitovanje ne samo u društvenom nego i u crkvenom kontekstu. Pritom je ustvrdio kako se operativa fundamentalizma svodi na pojednostavljivanje pro-

blema "komplicirane stvarnosti" dajući na njih (uglavnom) samo jedan odgovor, i to u obliku opet jednostavnog rješenja.

Stobbe je dao do znanja kako je ideja "čistoće" počelo svakog fundamentalizma, koji se u novije vrijeme očituje u fenomenu anti-intelektualizma, potom kritici prosvjetiteljstva i liberalizma, dovodeći time u pitanje te trenutačne tzv. "društvene dogme". Kod fenomena fundamentalizma sve se svodi na hrvanje s "negativnom stvarnošću" do uspostavljanja "pravih ideala", pojednostavljenom recepcijom i još jeftinijim odgovorima.

Sudionici nisu imali znatnijih primjedaba u raspravi nakon Stobbeova izlaganja, osim što se ukazalo na stanovite fundamentalističke tendencije zatvorenosti (nipošto samo novijeg datuma) u sklopu pravoslavlja, odnosno s druge strane na dvosmislene upute glede početaka fundamentalizma upravo na (katoličkom) Zapaadu.

2.4. Zaključci s inicijativom

Nakon navedenih predavanja subotnje poslijepodne bilo je ispunjeno razmjenom mišljenja o skupu. Pritom se rasprava uglavnom svela na pitanje da li publicirati referate skupa s koreferatima pojedinog člana srpske i hrvatske delegacije (koji bi trebali biti naknadno napisani, odnosno da li samo održanim predavanjima nadodati sažetke iz diskusija proteklih dana. Srpska strana je inzistirala na prvom prijedlogu, čemu se hrvatska delegacija odlučno usprotivila, smatrajući doduše važnim dokumentirati skup, ali ne nipošto po cijenu pridodavanja "kabinetskih radova" nastalih izvan okvira službenog skupa "face to face". Na kraju je predloženo da se referati publiciraju uz sažetak diskusija, koji će prirediti koordinator ovog projekta dr. Thomas Bremer i prije tiska dati ga na uvid objema delegacijama te zatražiti njihov načelni pristanak za publiciranje u takvu obliku, o čemu opet konačnu odluku treba donijeti "Zentralstelle Weltkirche" Njemačke biskupske konferencije.

Nakon prvog službenog dijela skupa u nedjelju je bio kulturno-rekreacijski program, zajednički izlet u simpatično obližnje mjesto Hameln. Sam znanstveni skup završio je službenim primanjem u biskupskom dvoru kod inicijatora ovoga projekta biskupa Hildesheima Josefa Homeyera, a susretu je prisustvovao i episkop SPC za Srednju Europu, Konstantin. U vrlo ugodnom i nadasve zanimljivom razgovoru ponajprije su koordinatori dviju delegacija (Puzović i Zečević) izvijestili domaćina o tijeku, zaključcima i perspektivama projekta, te zahvalili na njegovoj podršci i angažmanu oko ovog međucrkvenog znanstvenog projekta.

Biskup Homeyer zatim je informirao nazožne o sveeuropskim procesima i očekivanjima koji se upućuju na adrese Crkava (prije

svega integrativna i socijalna uloga), odnosno sažeo perspektive međucrkvene suradnje u kontekstu europskih integracija. Potom se razvila vrlo živa diskusija o budućnosti ovoga projekta, kako o njegovu sadržaju tako i o metodologiji. Istu večer je episkop Konstantin iskazao gostoprimstvo i članovima hrvatske delegacije pozvavši ih na zajedničku večeru u svoju biskupsku rezidenciju u predgrađu Hildesheima, u mjestu Himmelsthüru.

3. REFLEKSIJE O SUSRETU

Ponajprije što se same atmosfere tiče, ona je u usporedbi s prošlogodišnjim suretom bila puno opuštenija i ugodnija, što nije samo osobno mišljenje pisca ovih redaka, nego i načelan stav svih sudionika skupa (barem) pri završnoj refleksiji.⁹ Zasigurno, to je ujedno odraz i trenutačnih koliko-toliko normaliziranih odnosa između Savezne Republike Jugoslavije i Republike Hrvatske. Tomu je pogodovala i tema skupa: naime, dočim je prošlogodišnja tematska okosnica razmatrala društvene i religijske teme gotovo egzistencijalne naravi za obje države odnosno nacije i Crkve, ovogodišnja okvirna tema skupa bila je načelnije naravi, premda i to nije smetalo da se s vremena na vrijeme pojave "historiografske emocije", kao i prošle godine, koje ipak nisu dominirale susretom.

Kao što je već navedeno, različita i oprečna gledišta i interpretacije ponajvećma su se pojavile kod pitanja uzroka rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, odnosno glede naravi (nazivu) tih ratova. Zasigurno, riječ je o još svježim ranama, koje trebaju stanovitu distancu da bi se o njima moglo govoriti bez patetike i olakog osuđivanja. Uostalom, stanovite delegacije nisu niotkoga dobile mandate za "historiografski tribunal", što se olako zabo-

---

⁹ Stoga utoliko začuđuje činjenica da su pojedini sudionici po povratku u svoje "baze" ponešto drukčije referirali o tijeku skupa, ako je vjerovati novinarima. Tako se u zagrebačkom dnevniku Vjesnik (od 11. prosinca 1996., str. 3) među ostalim spominje kako smo bili "odvojeni kao političari u Daytonu", a u beogradskom tjedniku Nin (od 29. 11. 1996.) kako je komunikacija bila "burna i na rubu prekida" (nažalost, nemam na raspolaganju broj Nin-a, nego se oslanjam na citate iz navedenog broja Vjesnika). Premda su delegacije bile smještene u odvojenim zgradama skup je - s obzirom na kontekst vremena, bizarnost tema i odgovornost pojedine delegacije - atmosferski uistinu odisao bezazlenošću, jedino se barem - u početku - u zraku osjećala rezerviranost koja je s vremenom nadidena te je došlo i do višestrukih pojedinačnih (ne samo informativnih) razgovora. Stoga mislim da je riječ o izjavama koje nipošto ne odražavaju stvarnu sliku radne atmosfere skupu. Na žalost, i posrednička uloga Njemačke biskupske konferencije kao i svekolika zauzetost njemačke strane oko ovog znanstvenog projekta bila je omalovažavana u Vjesniku. Objektivna dojam o skupu odražava izvješće: Jure Zečević, *Susret njemačkih, hrvatskih i srpskih teologa i povjesničara*, u: Glas Koncila XXXV (1169) od 10. studenoga 1996., str. 4.

raavlja, namjesto da se slijedi trenutna primarni cilj skupa, kao neslužbenog foruma (u kršćanskom, a ne u "akademsko-programatskom" duhu - što su i sami organizatori skupa katkad znali izgubiti iz vida) s prvotnom svrhom susretanja i razmjene mišljenja.

4. PERSPEKTIVE

Ne samo da društveno-političke okolnosti pogoduju da i ovaj skup učini drugi korak nego i kontekst, naime da iza ovog projekta stoje dvije sestrinske Crkve, upravo nalaže da se ovaj projekt mora početi baviti ne dokazivanjima, ne uvjeravanjima, nego istinom. Istinom koja ne počiva na (crkveno-)političkim mandatima nego ponajprije na samokritici, odnosno spremnosti na artikuliranje pogrešaka i vlastite strane, a one su evidentne.

Da bi se to moglo i dogoditi, trebaju se ostvariti preduvjeti sadržajne i metodološke naravi - na čemu je hrvatska delegacija kod završne refleksije inzistirala. Naime, kao prvo lakonski se (ne samo) u diskusijama prebacivalo težište na teme povjesničarske, politološke, nacionalno-etničke, odnosno viktimološke naravi, za koje nisu postojali preduvjeti osmišljene razmjene mišljenja, ne samo iz razloga što je sastav sugovornika bio takav da su u srpskoj delegaciji "glavnu riječ" vodili čalnovi SANU, a ne teolozi SPC-a, koja stoji iza ovog projekta. Budućnost ove znanstvene inicijative dakle treba tražiti u nešto skriktnijim temama crkveno-povijesne, praktično-pastoralne i teološke naravi, ne samo iz razloga što već postoji sličan projekt bečke ekumenske zaklade "Pro Oriente", koja je težište postavila na povijesnim temama. U protivnome, ovaj bi znanstveni skup mogao krenuti u smjer: "Sadašnjost je nešto što nas veže, budućnost ćemo u fantaziji stvoriti, a samo je prošlost čista stvarnost "(Simone Weil). I ovog projekta?

Razvidno je kako postoji jaz između dviju Crkava. Kako ga premostiti, dakako, ne u smislu sjedinjenja Crkava, nego u smislu uspostavljanja konstruktivne suradnje na korist obiju strana. Kako stvari trenutno stoje, posrednička pomoć sa strane za sada mi se još uvijek čini ne samo dobrodošlom nego prijeko potrebnom. No i ta pomoć mora biti dobro promišljena kako njezina dobronamjernost ne bi bila krivo interpretirana, odnosno imala kontra-produktivan karakter

U svakom slučaju, Crkve ne smiju čekati na (ne)povoljniju (ratno-)političku situaciju kako bi ponastojale oko dijaloških i ekumenskih susreta i približavanja. Poraditi oko ovog projekta jest korisno i potrebno nastojanje koje treba nastaviti. Do sada postignuti konzenzusi (ma kako skromni bili) trebaju konačno počimati zaživljavati i izvan okvira "znanstvenog projekta". U

protivnome, ovo će susretanje rezultirati ne samo tapkanjem u mjestu nego će (logično) izazvati frustracije, a one su korak i koraci natrag.

Kako bilo da bilo, na kraju jedno vrijedi: Nema kršćanstva po sniženoj cijeni!

Frano Prcela

ENTROPIJA I TEOLOGIJA I NJIHOV ODNOS PREMA EKOLOŠKOJ ETICI

“Ne povećavaj uzaludno entropiju” termodinamički je temelj ekološke etike.

Naš problem nije manjak energije nego višak entropije. Krivo je govoriti o potrošnji energije jer, kako znamo, energija je sačuvana. Bolje je govoriti o degradaciji energije, a entropija je mjera te degradacije. Bilo koja aktivnost na Zemlji povećava entropiju. Sam naš metabolizam producira entropiju, a tehnika u razvijenim zemljama producira 50 puta više entropije po stanovniku negoli taj ljudski metabolizam. Entropija je s općeg stanovišta degradacija reda i time mjera onečišćenja našeg okoliša. Danas je veći problem onečišćavanje okoliša negoli oskudica resursa. Konferencije o problemima CO₂, NO_x, ozonskim rupama, radioaktivnim otpacima itd. češće su, negoli one o problemu rezervi nafte ili plina. Efikasnost upotrebe energije enormno je porasla, ali problem onečišćavanja nije smanjen, naprotiv, povećan je. Iz entropijske bilanse našeg planeta poznato je da Zemlja ima ograničen kapacitet oslobađanja entropije zračenjem u svemir. Danas su neki predjeli na Zemlji prekoračili tu granicu. Grad New York producira četiri puta više entropije po četvornom metru (m²) negoli je kapacitet Zemljina oslobađanja entropije po m². U milijunima godina evolucije uravnoteženost produkcije entropije i njezina oslobađanja već danas je lokalno poremećen. Čovjek je tehnički moćan kao nikada u povijesti, ali ga ta moć polako više ugrožava nego što mu pomaže. Njega su više zanimali izvori dobara, a manje se brinuo za ponor ostataka poslije upotrebe tih dobara. Princip poznat od starine: *Quidquid agis prudenter agas et respice finem* (štogod radio, radi razborito i misli na konac), u našoj tehnološkoj euforiji bio je zaboravljen. Klasičan primjer su radioaktivni otpatci, gdje do danas nigdje na svijetu ne postoje konačna spremišta za njih, a uvijek ih je više. Pritom nije toliko ugrožena naša generacija koliko one koje dolaze. Tradicionalni zaštitni mehanizmi moralnih i prav-